

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal
ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X
December / Aralık 2021, 25 (2): 941- 956

**Klasik Arap Edebiyatı Kaynaklarında Ahlak-Yaratılış Karşılaştırması ve Şiirde
Bunun Bir Motif Olarak Kullanılmasına Dair Bir Alan Taraması**

**A Comparison of Morality and Creation in Classical Arabic Literature and an
Evaluation of Its Use as a Motif in Poetry**

Adnan Arslan

Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi,
Temel İslam Bilimleri, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı
*Associate Professor., Bilecik Şeyh Edebali University, Faculty of Islamic Sciences,
Department of Basic Islamic Sciences, Arabic Language and Rhetoric*
Bilecik, Turkey
adnan.arslan@bilecik.edu.tr orcid.org/0000-0002-3989-6612

Article Information / Makale Bilgisi

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 24 August /Ağustos 2021

Accepted / Kabul Tarihi: 27 November /Kasım 2021

Published / Yayın Tarihi: 15 December / Aralık 2021

Pub Date Season / Yayın Sezonu: December / Aralık

Volume / Cilt: 25 **Issue / Sayı:** 2 **Pages / Sayfa:** 941-956

Cite as / Atıf: Arslan, Adnan. Klasik Arap Edebiyatı Kaynaklarında Ahlak-Yaratılış Karşılaştırması ve Şiirde Bunun Bir Motif Olarak Kullanılmasına Dair Bir Alan Taraması [*A Comparison of Morality and Creation in Classical Arabic Literature and an Evaluation of Its Use as a Motif in Poetry*]. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal* 25/2 (December 2021): 941-956.
<https://doi.org/10.18505/cuid.986787>

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/cuid>

A Comparison of Morality and Creation in Classical Arabic Literature and an Evaluation of Its Use as a Motif in Poetry

Abstract: There are many moral values that the Arab writers have written about either in prose or poetry. This emphasis on morality in classical Arabic literature has also been the subject of many academic studies. The abundance of the literary material in this field has attracted the attention of researchers. One of these is the emphasis on "naturalness" which we have seen in classical Arabic literature. In the Arab society which social ties are very strong the moral values have been summarized with the concept of *al-murūah/chivalry* over time. In these sources that is including poems, parables and anecdotes about morality allthings on the moral values are brought together. Hereunder the main thing in the moral maturity is the naturality. Criticism of ostensible behaviors has taken place in an important part of these works. For example, ancient perception of morality is a predestination that comes from creation has found its response in Arabic poetry. Many Arab poets have stated that one's innate character will beat and the reason will be defeated. On the other hand, some poets tried to establish a balance between character and wisdom. Accordingly, it has been stated that people are innately inclined to falses but they also have the potential to restrain their innate evil tendencies with the ability of mind given to them. These poets liked to explain this balance through the simile stating he ambitious horse that wants to run at full speed is restrained with a bit. According to this simile the man is like a person on the back of a raging horse with the evil inclinations cultivated in his nature. The soul he carries wants to take him wherever it wishes. However, he has a mind that is like a bridle in return for the soul inside him. On the other hand, when we look at the encyclopedic sources of Arabic proverbs we see that there are proverbs comparing many moral attributes with animals. In Turkish proverbs, cunning is identified with the fox and industriousness with the ant, and in Arabic proverbs a very rich human character-animal pairings stand out. These proverbs are based on the idea that people's character is the product of nature. Because each animal species has appreciated characteristics and these features occur without learning and education. In addition, the issue of the naturalness of morality was also used for the purpose of praise and satire in the classical Arabic poets. The poet makes his reproach or anger towards someone through his character. When describing his lover he states that the beauties that adorn him come from creation. Therefore, it can be said that the emphasises of character/nature/temperament in the poems in which these and similar emotions are aroused, are the motifs that serve the purpose of the poet. Finally Arab writers have offered many recommendations in literary form on issues such as brotherhood, solidarity and cooperation for the healthy continuity of social relations in the Muslim society, and they have included anecdotes and poems within the framework of the subject. The study is mainly based on the descriptive method, however, the way the authors handled the subject is analysed when it is deemed to be appropriate. Considering that there is no specific study in Turkish and Arabic literature within the framework of the present study, it is aimed to investigate the literary material in the subject in question.

Keywords: Arabic Language Rhetoric, Classical Arabic Literature, Naturalness, Naturality, Morality.

Klasik Arap Edebiyatı Kaynaklarında Ahlak-Yaratılış Karşılaştırması ve Şiirde Bunun Bir Motif Olarak Kullanılmasına Dair Bir Alan Taraması

Öz: İster düzyazı olsun ister şiir, Arap edebiyatçısının kalemini oynatmaya değer bulduğu pek çok ahlâki değer vardır. Klasik Arap edebiyatındaki bu ahlakiyat vurgusu pek çok akademik araştırmanın da konusunu teşkil etmiştir. Asırlar içerisinde teraküm etmiş sahadaki edebi malzemenin hayret uyandıracak derecede çokluk ve çeşitliliği araştırmacıların ilgisini çekmiş ve farklı açılardan incelenmeye değer bulunmuştur. Bunlardan birisi de pek çok şiir ve nesirde karşımıza çıkan "tabiiilik" olgusudur. Kabilecilik, din ve örf gibi etkenlerden dolayı sosyal bağların oldukça güçlü olduğu Arap toplumunda kişilerden takınılması beklenen ve zamanla

mürûet kavramıyla özetlenen ahlaki değerler manzumesi, edebiyatçılar tarafından dört başı mamur bir keyfiyette derlenmeye çalışılmıştır. Ahlâka dair şiir, mesel ve anekdotların cem edildiği bu kaynaklarda uyarı kabilinden bir şerh düşülmüştür. Buna göre ahlaki olgunluk sürecinde asıl olan tabii oluşturdur. Tekellûf ve tasannu ile kavramlaşan zorlama ve göstermelik davranışların eleştirisi söz konusu eserlerin önemli bir kısmında yer tutmuştur. Örneğin, ahlakın yaratılıştan gelen ve insanın iradesi dışında takdir edilmiş bir *alın yazısı* olduğu hususundaki köklü ve kadim algı, Arap şiirinde de makes bulmuştur. Pek çok Arap şairi, eninde sonunda kişinin yaratılıştan gelen mizacının galebe edeceğini, aklın mağlup olacağını dile getirmiştir. Buna karşılık bazı şairler de karakter ve akıl arasında bir denge kurmaya çalışmıştır. Buna göre insanların şerr/kötülüğe yaratılıştan eğilimli oldukları ancak yine kendilerine verilen akıl yetisiyle yaratılıştan gelen kötülük eğilimlerini dizginleme potansiyeline de sahip olduklarını dile getirilmiştir. Şairler, bu dengeyi doludizgin koşmak isteyen hırslı atın gem ile dizginlenmesi teşbihi üzerinden anlatmak istemiştir. Bu teşbihe göre insan, tabiatında ekilen şer meyilleriyle azgın bir atın sırtındaki kişi gibidir. İçinde taşıdığı nefis onu dilediği yere götürmek ister. Ancak içindeki nefse karşılık bir de dizgin mesabesinde olan akla sahiptir. Diğer taraftan darb-ı mesel yahut tek başına mesel olarak bilinen Arap atasözlerinin bir araya getirildiği ansiklopedik kaynaklara bakıldığında insanlara ait sinsilik, tembellik, korkaklık, cesaret vb. pek çok ahlaki sıfatın hayvanlarla karşılaştıran mesellere rastlanır. Türk atasözlerinde kurnazlığın tilki ve çalışkanlığın karınca ile özdeşleştirildiği gibi Arap atasözlerinde oldukça zengin bir insani karakter-hayvan eşleştirmeleri göze çarpar. Bu meseller, insanların karakterlerinin, tercih/irade dışı bir keyfiyet olduğu düşüncesine dayalıdır. Zira her hayvan türünün takdir edilmiş karakteristik özellikleri vardır ve bu özellikler o türde öğrenme ve tahsil olmaksızın gerçekleşir. İnsanların bazı öne çıkan ahlaki özellikleriyle hayvanlara kıyaslanması ve bu kıyasın da sözlü kültürün statik bir unsuru olan atasözlerine mal olması, yaratılış-karakter ikilisinin ayrılmaz bir bütün olarak kabul edildiğini göstermektedir denilebilir. Bunun yanında ahlakın tabiiyeti hususu, klasik dönem Arap şairlerinde medih ve hiciv maksatlı olarak da kullanılmıştır. Şair, birilerine olan sitem yahut öfkesini muhatabının *karakteri* üzerinden yapmıştır. Veyahut sevgilisini vasfederken onu süsleyen güzelliklerin yaratılıştan geldiğini dolayısıyla güzelliğin onda değişmez bir cevher olduğunu dile getirmiştir. Dolayısıyla bu ve bunun gibi duyguların can verdiği şiirlerdeki *karakter/tabiat/mizaç/huy/seciye/haslet/ahlak/fitrat* vurguları şairin amacına hizmet eden birer motiftir denilebilir. Son olarak Arap edebiyatçıları Müslüman toplumda sosyal ilişkilerin selametli bir şekilde devamlılığı için kardeşlik, dayanışma ve yardımlaşma gibi konularda pek çok tavsiyeyi edebi form içerisinde sunmuşlar, konu çerçevesinde anekdot ve şiirlere yer vermişlerdir. Onların üzerinde önemle durdukları ve yeri geldikçe hatırlatmak istedikleri bir husus da konumuz olan tabiiyet olgusudur. Yapmacık davranışlardan uzak durmak, göstermelik ve zorlama samimiyetlere itibar etmemek ve saygı ve sevgide hissedilenden daha fazlasını göstermeye çalışmamak yahut beklememek gibi noktalara dair sözler söylemişlerdir. Çalışmada ağırlıklı olarak deskriptif yöntem esas alınmış ve yeri geldikçe müelliflerin konuyu ele alış biçimleri eleştiriye tabi tutulmuştur. İlgili konu çerçevesinde Türk ve Arap literatüründe herhangi bir spesifik çalışmanın mevcut olmadığı göz önünde bulundurulmuş ve söz konusu alandaki edebi malzemenin araştırılması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili Belâgati, Klasik Arap Edebiyatı, Tabiiyet, Doğallık, Ahlâk.

Giriş

Kur'ân'da garîb/anlaşılmayan bir kelimenin anlamını bulmak hususunda İbn Abbas'ın (öl. 68/687-88) şöyle dediği aktarılır: "Manasını şiirde arayınız. Zira şiir Araplar'ın divanıdır".¹ Bu söz, özellikle tefsir ve hadis çalışmalarında garîb ve müşkil kelime ve terkiplerin

¹ Muhammed Huseyn ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-mufessirûn* (Kahire: Mektebetu Vehbe, ts.), 1/58.

doğru anlaşılmasında Arap şiirine mümtaz bir konum yüklemiş gibi görünmektedir. Zira içerisinde Arap şiiriyle istişhatta bulunulmayan klasik tefsir ve hadis kaynağı neredeyse yok gibidir.²

Teolojik metinlerin anlaşılmasında Arap şiirine atfedilen değere benzer bir şekilde Araplar, etik değerlerin kayıt altına alınması ve gelecek kuşaklara aktarılması hususunda edebiyata hayati bir önem vermiştir. Cahiliye sonrası Arap edebiyatı kaynaklarının bir görevi, toplumda İslamiyetle mezc olmuş ahlaki ilke ve esasları manzum ve mensur araçlarla muhafaza ve aktarma olmuştur. Bu türden pek çok eser kaleme alınmıştır. Söz konusu eserlerde altı çizilen ahlaki değerler genel anlamda evrensel niteliktedir ve bundan dolayı da Antik Yunan ve Hint gibi Arap olmayan unsurların filozoflarından alıntılar yapılmıştır. Başta cömertlik ve cesaret olmak üzere pek çok ahlaki erdem Arap edebiyat kaynaklarında ilgi çekici şiir, mesel, kıssa ve hikemî anlatılarla yüceltilmiş ve iyi bir insan olmanın şartı olarak takdim edildiği açıkça görülmektedir.

Klasik Arap edebiyatındaki bu ahlakîyat vurgusu pek çok akademik araştırmancının konusunu teşkil etmiştir. Asırlar içerisinde teraküm etmiş sahadaki edebî malzemenin hayret uyandıracak derecede çokluk ve çeşitliliği araştırmacıların ilgisini çekmiş ve farklı açılardan incelenmeye değer bulunmuştur. Ahlak vurgusu Arap şiirinde Cahiliye döneminde de mevcuttur ve hayli fazladır. Bundan dolayı meseleyi İslam öncesi dönemle sınırlı tutan akademik çalışmalar yapılmıştır. 2017 yılında Hartum Üniversitesinde *el-Kiyemu'l-ahlâkiyye fi's-şî'ri-'Arabîyyi'l-Câhilî* (Cahiliye Arap Şiirinde Ahlakî Değerler) başlıklı bir doktora tezi hazırlanmıştır. Sâlih Mefkûde benzer başlıklı makalesiyle Arapların İslam öncesi dönemde de ahlak ilkelerine son derece bağlı oldukları tezini Cahiliye şiirinden örneklerle delillendirmeye çalışmıştır.³ Temim Fâhûrî ise Cahiliye şiirinde öne çıkan on dört erdemi başlıklar halinde tasnif etmiştir.⁴ Mûnisî Mustafâ ve Ubeydullâh Muhammed ise benzer bir şekilde 2014 yılında, *el-Kiyemu'l-ahlâkiyye ve cemâliyyetuhâ fi's-şî'ri'l-Câhilî Mu'allakatu Zuheyr b. Ebî Sulmâ* (Zuheyir b. Ebî Sûlmâ'nın Muallakası Üzeline Cahiliye Şiirinde Ahlakî Değerler ve Estetizmi) başlıklı bir yüksek lisans tezi hazırlamışlardır.⁵

Arap edebiyatının Cahiliye olarak nitelendirilen İslam öncesi dönemine ait ahlak ilkeleri sadedindeki çalışmalar, İslâmî dönem ve sonrası Arap edebiyatında söz konusu temanın ne kadar yoğun bir şekilde işlendiğinin de göstergesi olmalıdır. Zira hadiste de geçtiği gibi *imanın kemali ahlakın güzelliğine bağlıdır*⁶ ve Hz. Peygamber *güzel ahlakı tamamlamak* için gönderildiğini ifade etmiştir.⁷ Namaz, zekât ve oruç gibi en temel ibadetlerin dahi ayrıntısına inilmeyen Kur'ân'da pek çok ahlak ilkesine detaylarına varıncaya kadar değinilmiştir. Buradan hareketle Arap edebiyatçıların ahlaki konuları edebiyatın sanatsal imkânlarından yararlanarak takdim etmeye çalışmalarının gayet anlaşılabilir bir vakıya olduğu söylenebilir. Bunun bir tezahürü olarak ahlakîyat temalı şiir ve anekdot derlemeleri ortaya çıkmıştır. İbrâhim Muhammed el-Beyhâkî (öl. 3. - 4. yy.) *el-Mehâsin ve'l-mesâvi* adlı telifinde pek çok ahlaki ve gayr-i ahlaki bulduğu hususlara dair yüzlerce şiir ve hikâyeciği bir araya getirmiştir. Eser ilk olarak 1902 yılında Alman oryantalist Friedrich Schwally (öl. 1919) tarafından basılmıştır.

² Abdurahmân b. Maâda, tefsirlerde dağınık bir surette bulunan yüzlerce şiir istişhat örneklerini doktora tezinde derlemiş ve kritiğini yapmıştır. İlgili çalışmanın yaklaşık bin sayfalık hacmi ve ele alınan şiirlerin çokluğu tefsir faaliyetinde şiirin önemini ortaya koyması bakımından kanaat vericidir denilebilir. İlgili çalışma için bk. Abdurahmân b. Maâda eş-Şihri, *eş-Şâhidu's-şî'ri fi tefsîri'l-Kur'ânî'l-Kerîm* (Riyad: Mektebetu Dâri'l-Minhâc, 1429).

³ Sâlih Mefkûde, "el-Kiyemu'l-ahlâkiyye li'l-'Arabî min hilâli's-şî'ri'l-câhilî", *Mecelletu'l-'Ulûmi'l-İslâmiyye* 1/1 (Kasım 2001), 183-196.

⁴ Temim Fâhûrî, "el-Fedâilu'l-ahlâkiyye fi's-şî'ri'l-'Arabîyyi'l-Câhilî", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10/19 (Bahar 2020), 421-446.

⁵ Mûnisî Mustafâ - Ubeydullâh Muhammed, *el-Kiyemu'l-ahlâkiyye ve cemâliyyetuhâ fi's-şî'ri'l-Câhilî Mu'allakatu Zuheyr b. Ebî Sulmâ* (Cezayir: Ebû Bekir Belkâ Üniversitesi, Edebiyat ve Dil Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2013-2014).

⁶ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, nşr. Suayb el-Arnâvûd (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 2001), 40/242 (No. 24204).

⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 14/513 (No. 8952).

Ahlak-edebiyat buluşmasına dair derleme çalışmalardan birisi de Ebû Mansûr es-Seâlibî'ye (öl. 429/1038) aittir. İlgî çekici denilebilecek *Tahsînu'l-kabîh ve takbîhu'l-hasen* başlığı ile genel olarak övülen ve yerilen ahlaki tutumların tam aksine söylenmiş şiir, mesel ve özdeyişleri bir araya getirmiştir.⁸

Burada sadece örnek olma niteliğinde yer verdiğimiz iki çalışmanın dışında pek çok eser, Arap edebiyatında ahlak temalı edebî malzemeyi bir araya getirmiştir. Bu meyanda kaleme alınan eserler günümüz akademik araştırmaların ilgisini çekmektedir. Örneğin Seyyid Abdullah Ahmed ve Hayrulenâm Şemsuddîn *Ethics and Moral Values in Arabic Literature* başlıklı çalışmalarında tam olarak sadedinde olduğumuz konuyu araştırmalarının merkezine almışlardır. Çalışma 2017 yılında Global Publishing House tarafından Hindistan'da basılmıştır. Arap edebiyatını bir bütün halinde tarayan mezkûr çalışmalar olduğu gibi kişi ve konu özelinde ahlaki değerleri ele alan çalışmalar da bulunmaktadır. Nureddîn Ahmed, Ebû Temmâm'ın (öl. 231/846) *el-Hamase* adlı eserini sadece etik ilkeler çerçevesinde ele almıştır.⁹ İsrâ Târik Kâmil, *el-Kiyemu'l-ictimâ'iyye ve'l-ahlâkiyye fî şî'ri Mâlik b. er-Rayb* başlıklı çalışmasında Emeviler dönemi şairlerinden olan Mâlik b. er-Rayb'ın şiirlerinde sosyal ve ahlaki değerleri incelemiştir.¹⁰ Hâmid Sa'd Alî Hadracî ise Abbâsî dönemi şairlerinden Mahmûd el-Verrâk'ın (öl. 240/854) şiirlerindeki ahlaki değerleri başlıklar halinde tasnif etmiştir.¹¹ Nedâ bint. Muhammed b. Merîsi, Emevi şairi Cerîr b. Atiyye'nin (öl. 110/728) şiirlerinde ahlaki bir değer olarak *iffet* konusunu incelemiştir.¹² Ahmed Hamed el-Mutayrî, Beşşâr b. Bürd'ün (öl. 167/783-84) şiirlerini *doğruluk ve yalancılık* teması açısından ele almıştır.¹³

Bu makalede yukarıda atıfta bulunduğumuz çalışmalardan farklı olarak, Klasik Arap edebiyatında ahlaki değerler içerisinde daha dar bir alan olan *tabiilik* olgusuna odaklanılacaktır. Arap edebiyatçıları ahlaki değerlerde asıl olanın tabiilik/doğallık olduğu prensibine dikkat çekmişler ve bu çerçevede söylenmiş sözleri bir araya getirmişlerdir.¹⁴ Çalışmada mezkûr kapsam esas alınacak ve ilgili edebî metinler seçilerek başlıklar halinde incelenecektir.

1. Akıl-Karakter Karşılaştırması

Ahlak hakkında yapılan tanımlar içerisinde en yaygın kabüle mazhar olan kuşkusuz ilkçağ ahlak felsefecilerinden olan Galen'e (öl. 200) aittir. O, ahlâkı şu şekilde tanımlamıştır: "İnsanı düşünüp taşınma ve tercih olmaksızın nefsin fiillerini gerçekleştirmeye sevk eden, nefsin bir hâlidir."¹⁵ Galen'in bu tanımının muhtevaya etki etmeyecek basit farklılıklarla İbn Sînâ (öl. 428/1037), Gazzâlî (öl. 505/1111) ve İbn Arabî (öl. 638/1240) gibi Müslüman bilginler tarafından ahlaka dair değerlendirmelerde esas alındığı bilinmektedir.¹⁶ Bu çerçevede

⁸ Ebû Mansûr es-Seâlibî, *Tahsînu'l-kabîh ve takbîhu'l-hasen*, thk. Şâkir el-Âşûr (Irak: İhyâu't-Turâsî'l-İslâmî, 1981), 98.

⁹ Nureddîn Ahmed, "Moral Values in The Poetry of Babul Adab of Kitabul Hamâsah", *International Journal of Current Research* 9/9 (Eylül, 2017), 58329-58332.

¹⁰ İsrâ Târik Kâmil, "el-Kiyemu'l-ictimâ'iyye ve'l-ahlâkiyye fî şî'ri Mâlik b. er-Rayb", *Mecelletu'l-Âdâb* 117 (2016), 299-320.

¹¹ Hâmid Sa'd Alî Hadracî Şâvîs, "ed-Da'vetu ilâ mekârimi'l-ahlâk fî şî'ri Mahmûd el-Verrâk", 557-618 (Erişim 14 Eylül 2021).

¹² Nedâ bint Muhammed b. Merîsi, *el-İffetu fî şî'ri Hatafâ*, Filoloji 74 (2020), 57-82.

¹³ Ahmed Hamed el-Mutayrî, "es-Sıdku ve'l-keziib fî şî'ri Beşşâr b. Burd: Medhalun tahlîlî", *Mecelletu'd-Dirâsâti'l-Lugaviyye ve'l-Edebiyye* 3 (Aralık 2018), 134-151.

¹⁴ Bu bağlamdaki başlıkların bulunduğu kaynaklar için bk. Abdullah b. Muslim İbn Kuteybe ed-Dîneverî, *Uyûnu'l-Ahbâr* (Mısır: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1925), 5-7/2; Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdirabbih, *el-İkdü'l-ferîd* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1404), 319-321/2; Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgib el-İsfahânî, *Muḥâdarâtü'l-üdebâ' ve muḥâverâtü's-şu'arâ' ve'l-bülegâ'* (Beyrut: Şeriketu Dâru'l-Erkâm, 1420), 1/339.

¹⁵ Hümeyra Özturan, *Ahlak Felsefesinin Temel Problemleri Seçme Metinler* (Ankara: İlem Kitaplığı, 2015), 6.

¹⁶ Özturan, *Ahlak Felsefesinin Temel Problemleri*, 6.

yapılan tanımlardan anlaşılmalıdır ki insanın fiillerinde belirleyici olan şey birinci derecede onun ahlakıdır ve ahlak, insanın tercihi dışında bir etkidir. Ahlak kelimesinin etimolojik vurgusu dahi *beşeri irade dışı* bir etkeni çağrıştırmaktadır. Zira kelimenin Klasik Arap dili sözlüklerinin hemen hepsinde karşılığı; *insanın yaratılıştan gelen kökleşmiş tabiatı* şeklindedir ve verilen bu anlam Arap dilindeki خلق h-l-k kökünün manası olan *yaratmaya* kök anlamından gelmektedir.¹⁷ Şu var ki ahlakın yaratılışla olan ilişkisini Müslümanlar nezdinde mukarrer kılan şey bu hususta varit olan dini metinler olmalıdır. Zira İsrâ sûresindeki كُلُّ يَعْمَلُ عَلَىٰ شَاكِلَتِهِ “Herkes şâkilesine göre iş yapar”¹⁸ ibaresindeki *şâkile*, müfessirler tarafından *kişinin tabiatı* şeklinde yorumlanmıştır.¹⁹ Diğer taraftan Abdullah İbn Mesud’dan rivayet edilen فُرغ إلى ابن آدم من أربع من الخلق والخلق والرزق والأجل “Ademoğluna dört şey takdir edilmiştir: Yaratılışı, ahlakı, rızkı ve eceli.”²⁰ hadisi, yaratılış ve ahlakı yan yana getirilmekle açık bir şekilde ahlakın -Türkçede aynı anlam ağında bulunan karakter, huy, mizaç vb.- mukadderattan olduğunun altını çizmiştir.²¹ Diğer bir rivayete göre Hz. Peygamber bir sahâbîyi hilm ve hayâ sahibi olduğu için övmüş ve bu hasletleriyle Allah’ın muhabbetine mazhar olduğunu ifade etmiştir. Sahâbî bunun karşısında şöyle bir soru yönelmiştir: “Bu hasletler ben de sonradan mı hâsıl oldu yoksa cibilliyetime mi koyuldu?” Sahâbînin bu iki hasletin sonradan kendi kesbiyle mi kazanılmış yahut yaratılıştan mı vaz edilmiş olduğuna dair sorusuna Hz. Peygamber bu iki haslet üzere yaratıldığı cevabını vermiştir.²² Bu rivayetin, Müslüman ahlakiyatçıları nezdinde ahlakın kökenine dair kuvvetli bir kanıt teşkil etmekte olduğu söylenebilir.

İnsanda bazı özelliklerin yaratılıştan geldiğini ve bir damga misali ömür boyu kişide değişmez bir hüviyet kespettiğine dair kültürler üstü bir kabul söz konusudur denilebilir. Sokrates öncesi Yunan Filozof Herakleitos’un (öl. MÖ 475) “Karakter insanın kaderidir.” sözü dil-den dile aktarılagelmiştir.²³ Buna binaen pek çok sözlü kültürde, Türkçemizdeki “Can çıkar huy çıkmaz” mealine mutabık düşecek atasözlerinin bulunabileceğini söylemek mümkündür.²⁴

Araştırma konumuza dönersek, ahlakın yaratılıştan gelen ve insanın iradesi dışında takdir edilmiş bir *ahın yazısı* olduğu hususundaki köklü ve kadim algı, girişte değinildiği gibi Arap şiirinde de makes bulmuştur. Pek çok Arap şairi, eninde sonunda kişinin yaratılıştan gelen mizacının galebe edeceğini, aklın mağlup olacağını dile getirmiştir. Örneğin; karamsarlığıyla bilinen Ebü'l-’Alâ el-Maarrî (öl. 449/1057), akıl ve mizacı şu şiirinde karşı karşıya getirir: [Kâmil]

يُتَحَارَبُ الطَّبِيعُ الَّذِي مُزَجَّتْ بِهِ مُهْجُ الْأَنَامِ وَعَقْلُهُمْ فَيَقْلُهُ

*İnsanların mezcedildiği mizacı ile aklı çatışır da sonunda mizaç galip gelir.*²⁵

¹⁷ Ebü'l-Fazl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed İbn Manzûr, Lisânu'l-'Arab (Beirut: Dâru Sâdir, 1414), 10/85; Suat Koca, “Ahlak Kavramı Üzerine Etimolojik ve Semantik Bir Araştırma”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 57/2 (2016), 135.

¹⁸ El-İsrâ 17/84.

¹⁹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beirut: Muessesetu'r-Risâle, 2000), 17/541.

²⁰ Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnâvûd (Beirut: Muesesetu'r-Risâle, 2004), “Ahbâs”, 26. 5/356. (No. 4448).

²¹ Konu hakkında bir çalışma için bk. Suat Koca, “Hadis Rivayetlerinde Ahlak Kavramı: Literal-Semantik Bir Analiz”, *İslami Araştırmalar* 27/2 2016, 173-182.

²² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 29/361 (No. 17828).

²³ Melike Molacı, “Herakleitos’un Êthos'u: Marcus Aurelius'un Daimôn'u”, *Felsefî Düşün Dergisi* 13 (Ekim 2019), 238.

²⁴ Örneğin Flemenk sözlü kültüründe *de natuur gaat boven de leer* şeklinde bir atasözü olduğundan bahsedilir. Tam olarak Türkçe karşılığı *insanın huyu eğitim öğretime galebe çalar* olan bu ifade görüldüğü gibi akıl ile karakter karşılaştırması yapmaktadır. (Not: Bu bilgi Hollanda vatandaşı kişilerden şifâhî olarak alınmıştır.)

²⁵ Ebü'l-'Alâ' Ahmed b. Abdillâh b. Süleymân el-Maarrî, *el-Lüzûmiyyât*, thk. Omer et-Tabbâ' (Beirut: Dâru'l-Erkâm, 2000), 1/192.

Şair bu beyitte akıl ve mizacı birbiriyle savaşan iki rakibe benzetmekle istiare-i mekniyye yapmaktadır. Teşhis sanatına başvuran şaire göre, bu mücadeleden galip çıkan hep mizaç olmaktadır. Kişi her ne kadar akli melekelerini kullanarak yapısı gereği istediği şeylere galip gelmeye çalışsa da eninde sonunda baskın gelecek olan karakteridir. Bu şiirde yaratılıştan gelen ahlaki özellikler الطَّبْعُ /tabiat kelimesiyle ifade edilmiştir.

Karakter vurgusunu divanının birçok yerinde tekrarlayan Maarî'ye göre mizaç, insan mahiyetinde görülemeyecek kadar kadim bir gerçektir: [Basît]

وَ عَادَةُ الْمَرْءِ تُدْعَى طَبْعَهُ الثَّانِي الطَّبْعُ شَيْئٌ قَدِيمٌ لَا يُحْسُ بِهِ

Mizaç, görülmez bilinmez kadim²⁶ bir şeydir. Kişinin alışkanlıklarına da onun ikinci karakteri denilir.²⁷

Şair, ikinci mısradaki zikrettiği *alışkanlıklar kişinin ikinci karakteridir* özdeyişinin kendisine ait olmadığını تدعى /söylenir kaydıyla ifade etmiştir. Ahlak felsefesine dair yapılmış çalışmalara bakıldığında aslı, σννθθεια, είναι η δεύτερη φύση (Alışkanlık kişide ikinci yaratılıştır.) olan ifadenin Aristoteles'e nispet edildiği görünmektedir.²⁸

Fâtımîler dönemi şairlerinden Zâfir el-Haddâd'ın (öl. 529/1134) şu sözleri Maarî'nin akla eninde sonunda galip gelen yaratılış vurgusuna bir itiraz gibi algılanabilir: [Mütekârib]

أَرَى الشَّرَّ طَبْعَ نَفْسِ الْأَنَامِ يُصِرُّفَهَا بَيْنَ عَابٍ وَدَامِ
وَلَكِنَّهَا رُجِرَتْ بِالْعُقُولِ كَزَجْرِ الْجُمُوحِ بِجَذْبِ اللَّجَامِ

Kötülüğün insan nefsinin tabiatında var olduğunu düşünüyorum.

Ayıplayıcı ve kınayıcıların diline düşürür onları

Fakat akılla dizginlenir şer tabiatlar, Gemi çekmekle atın dizginlenmesi gibi²⁹

Haddâd'ın bu iki beytiyle, karakter ve akıl arasında bir denge kurmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. İlk beyitte insanların şerr/kötülüğe yaratılıştan eğilimli oldukları ancak yine kendilerine verilen akıl yetisiyle yaratılıştan gelen kötülük eğilimlerini dizginleme potansiyeline de sahip olduklarını dile getirir. Şair bu dengeyi doludizgin koşturmak isteyen hırslı atın gemi ile dizginlenmesi teşbihi üzerinden anlatmak ister. Bu teşbihe göre insan, tabiatında ekilen şer meyilleriyle azgın bir atın sırtındaki kişi gibidir. İçinde taşıdığı nefis onu dilediği yere götürmek ister. Ancak içindeki nefes karşılık bir de dizgin mesabesinde olan akla sahiptir.

Şair Haddâd'ın çizdiği *kötülüğe meyleden fakat akılla dizginlenen insan portresinin*, kendisinden çok önce Mütenebbî (öl. 354/965) tarafından da tasvir edildiği görülür. Hikmet

²⁶ Şairin bu mısradaki kullandığı *kadim* kelimesinin daha önce bahsedilen hilm ve hayâ hadisinden iktibas edildiğini söyleyebiliriz. Zira söz konusu hadisin metninde sahâbi bu iki hasletin kendisinde yaratılıştan mı var olduğu hususundaki sorusunda حديثًا أو قديمًا lafızlarını kullanmıştır. Bu ifadede ki قديمًا kelimesi ile yaratılış kastedildiği anlaşılmaktadır. Şair Maarî'nin de bu şiirde kelimeyi aynı şekilde yaratılış anlamında kullandığı görülmektedir.

²⁷ Maarî, *el-Lüzûmiyyât*, 2/390.

²⁸ Anna Nikolaidê, *Apopsis Pepi Arhistotelikes Êthikês*, 5th Interdisciplinary Conference on Philosophy and Cosmology: in celebration of the 2400th anniversary from Aristotle's birth: Volume of Proceedings, 5.

²⁹ Zâfir el-Haddâd, *Zâfir el-Haddâd: Şâirun Mısri' mine'l-Asri'l-Fâtımî*, thk. Huseyn Nassâr (Mısır: el-Hey'etu'l-Misriyyetu'l-Âmme li'l-Kitâb, 1975, 8.

dolu felsefi analizleriyle Arap şiirinde haklı bir üne kavuşmuş olan Mütenebbî de insan tabiatının zulme müsait oluşunu şu şekilde dile getirir: [Kâmil]

فإن تجد ذا عفة فلعله لا يظلم

والظلم من شيم النفوس

*Zulüm, nefislerin ahlakındandır. Eğer zulmetmiyorsa bil ki bir engelden dolayı etmemiştir.*³⁰

Klasik sözlüklerde *ahlak* ve *karakter* anlamı verilen السَّيِّئَة kelimesinin³¹ çoğulu شيم ile Mütenebbî'nin insan nefsinin zulme/haksızlığa müsait bir şekilde yoğrulduğu düşüncesini paylaşmak istediği anlaşılmaktadır. Zulme müsait insan tabiatı asıl olmakla birlikte onu zulümden meneden bir şeyler olmalıdır ki şair, zulme mani bu engeli عَفَّة ile tabir etmiştir. İnsan bir illet/sebepten ötürü zulmetmez. Şiir üzerine yapılmış şerhlere bakıldığında caydırıcı bu illetin *Allah korkusu, utanma duygusu ve kötü anılmak endişesi* gibi şeyler olabileceği belirtilmiştir.

Ebû Hayyân et-Tevhîdî'nin Mütenebbî'nin zulmün *karakter meselesi* olduğu yönündeki düşüncesini epey apartılı fakat dikkat çekici veciz bir dille ifade ettiği görülür. Ebû Hayyân'a göre والطَّيْنَةُ أَغْلَبُ، والخير تكلف، لأن الشر طباع والخير تكلف، لأن الشّر طباع *İnsanda şer bir karakter, hayır zorlama, tiynet ise galiptir.*³²

Darb-ı mesel yahut tek başına mesel olarak bilinen Arap atasözlerinin bir araya getirildiği ansiklopedik kaynaklara bakıldığında insanlara ait sinsilik, tembellik, korkaklık, cesaret vb. pek çok ahlaki sıfatın hayvanlarla karşılaştıran mesellere rastlanır. Türk atasözlerinde kurnazlığın tilki ve çalışkanlığın karınca ile özdeşleştirildiği gibi Arap atasözlerinde oldukça zengin bir insani karakter-hayvan eşleştirmeleri göze çarpar. Bu meseller, -yukarıda atıfta bulunulan şiirlerde vurgulandığı gibi- insanların karakterlerinin, tercih/irade dışı bir keyfiyet olduğu düşüncesine dayalıdır. Zira her hayvan türünün takdir edilmiş karakteristik özellikleri vardır ve bu özellikler o türde öğrenme ve tahsil olmaksızın gerçekleşir. İnsanların bazı öne çıkan ahlaki özellikleriyle hayvanlara kıyaslanması ve bu kıyasın da sözlü kültürün statik bir unsuru olan atasözlerine mal olması, yaratılış-karakter ikilisinin ayrılmaz bir bütün olarak kabul edildiğini göstermektedir denilebilir. Bunun ilgi çekici örneklerini Câhız'ın *el-Hayevân* adlı eserinde müşahade etmek mümkündür. O, eserinde hayvanları karakteristik özellikleriyle edebî üslup içerisinde tanıtip ironik bir dille de sözü insanlara getirirken sıklıkla insan-hayvan karşılaştırmaları yapar. Eser hakkında doktora düzeyinde araştırma yapan Abdülazîz Muhammed Uveyd *el-Hayevân* 'da, insanların hayvanlarla karşılaştırıldığı onlarca Arap atasözünü listelemiştir. *Kurttan daha dikkatli, yulandan daha saldırgan, köpekten daha hırslı, kargadan daha tedbirli* gibi pek çok mesel tablo halinde verilmiştir.³³ Benzer bir metotla Salâh Hassûn, Mısırlı âlim Demîrî'nin (öl. 808/1405) hayvanlar ansiklopedisi olarak hazırladığı *Hayâtü'l-hayevân* adlı eseri üzerine yaptığı araştırmasında, insani ahlak ve davranışların hayvan karakterleriyle karşılaştırıldığı onlarca meseli taramış ve alfabetik olarak tasnif etmiştir.³⁴

³⁰ Ebü't-Tayyib el-Mütenebbî, *Divânu'l-Mutenebbî* (Beyrut: Dâru Beyrût, 1983), 571.

³¹ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1414), "ş-y-m", 12/329.

³² Ebû Hayyân Alî b. Muhammed b. Abbâs et-Tevhîdî, *Ahlâku'l-vezîrayn*, thk. Muhammed b. Tâvîr (Beyrut: Dâru Sâdir, 1992), 529.

³³ Abdülazîz Muhammed Uveyd eş-Şerârî, *el-Emsâl fî kitâbi'l-hayevân: Dirâsetun fenniyye beyâniyye* (Mute: Mute Üniversitesi, Lisansüstü Öğretim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 37-57.

³⁴ Salâh Hassûn Cebbâr, "el-Emsâlu fî kitâbi hayâti'l-hayevâni'l-kubrâ li'd-Demîrî: Dirâsetun edebiyye", *Meceletu'l-Kâdisiyye fî'l-Âdâbi ve'l-Ulûmi't-Terbeviyye* 3-4/6 (2007), 129-149.

2. Şiirde Bir Motif: Sıfatların Karakter Olması

Hiciv, methiye, mersiye, gazel gibi Arap şiirin ana temalarına bakıldığında şiirin varlığına kaynaklık eden asıl şeyin duygular olduğu anlaşılmaktadır. Rekabetten gelen aşağılama duygusu hicvi, hayranlık ve takdir duyguları methiyeyi, ölüm acısı karşısında yıkılmış ruh hali mersiye, aşk gibi kişiyi kendinden eden sihirvari bir duygu da gazeli ortaya çıkarmıştır. Nitekim duygudan tamamen soyutlanmış salt bilgi aktarımı yapan normatif şiirlere –kafiye ve vezin gibi şiirin biçimsel özelliklerini tamamen taşımalarına rağmen- şiir yerine nazım/manzum denilmiştir.³⁵ Dolayısıyla şiirin ruhu ve kalıcılığı, şairin hissettiklerini olduğu gibi hissettirebilmesine bağlıdır. Sözü konu eksenine getirdiğimizde, Arap şairlerinin yaratılışın çizdiği karakterin asıl olduğu ve ahlakın eninde sonunda aslına rücu edeceği vurgusunun arkasında yatan saikin, duygudan mücerret bir tecrübe paylaşımı olmadığı söylenebilir. Zira burada şiirlerine yer vereceğimiz şairler, ilgili beyitleri hiciv, methiye yahut gazel gibi kasidelerinde dile getirmişlerdir. Örneğin şair, birilerine olan sitem yahut öfkesini muhatabının *karakteri* üzerinden yapmıştır. Veyahut sevgilisini vasfederken onu süsleyen güzelliklerin yaratılıştan geldiğini dolayısıyla güzelliğin onda değişmez bir cevher olduğunu dile getirmiştir. Dolayısıyla bu ve bunun gibi duyguların can verdiği şiirlerdeki *karakter/tabiat/mizaç/huy/seciye/haslet/ahlak/fitrat* vurguları şairin amacına hizmet eden birer motiftir denilebilir.

Bu başlık altında verilebilecek ilk örnek, söz konusu karakter vurgusunun Arap şiirinde eski olduğunu göstermesi bakımından Cahiliye şairi Zülisba' el-Advânî'ye (öl. 600) ait olmalıdır. Şair akrabalarına hitaben yazdığı şiirinde kendisini övmek için şöyle demektedir: [Basît]

كل أمرئ صائر يوماً لشيمته وإن تخلق أخلاقاً إلى حين

Ahlak sahibi olmaya ne kadar da çalışsa herkesin döneceği yer, kendi ahlakıdır.³⁶

Diğer bir örnek olarak Mütenebbî, bir şiirinde Temîm Kabilesi'nden birinin hasımlarını hicvetmek için onların karakter bakımından düşük olduklarını şöyle ima eder: [Tavîl]

فما في سجاياكم منازعة العلى ولا في طباع التربة المسك والندى

Sizin seciyenizde yükseklerle çekişmek yoktur. Nitekim toprağın tabiatında misk ve kâfur kokusu olmaz.³⁷

Şairin bu şiirindeki karakter olgusu *seciyye* kelimesiyle ifade edilmiştir. Methettiği kişiyi çekiştiren hasımları karakter bakımından o kadar düşük kimseler ve övülen kişi de o kadar değerli bir şahsiyete sahiptir ki aralarında kıyaslanabilecek hiçbir münasebet yoktur. Mütenebbî burada teşbih-i zımnî'nin ilgi çekici bir örneğini sunar. Methettiği kişiyi misk ve kâfur gibi güzel bir tabiata, hasımlarını ise toprağa benzetmektedir. Güzel koku yaymak bakımından toprak ile misk –tabiatları bakımından- kıyasa gelmeyeceği gibi övdüğü kişi ile hicvettiği kimseler de öyledir. Görüldüğü gibi burada şairin seciye vurgusu hiciv ve methiye amaçlı kullanılmıştır.

³⁵ Örneğin; İbn Haldûn, Arapların bilindik üslupları üzerine olmayan sözlerin kafiye ve ölçü kuralına uymalarına rağmen şiir değil de manzum denilmesi yönünde görüş bildirmiştir. Ebû Zeyd Velîyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed, *Mukaddimetu İbn Haldûn*, thk. Abdullâh Muhammed ed-Dervîş (Şam: Dâru'l-Belhî, 2004), 2/400.

³⁶ Ebû Advân Hursân b. Muharris b. el-Hâris b. Sa'lebe el-Advânî, *Dîvânü Zi'l-İsba' el-Advânî*, thk. Abdülvahhâb Muhammed Alf el-Advânî (Musul: Matbaatu'l-Cumhûr, 1973), 94.

³⁷ Ebû'l-Bekâ Muhibbüddîn Abdullâh b. el-Hüseyn b. Abdillâh el-Ukberî, Şerhu *dîvânî Ebi'-t-Tayyib el-Mutenebbî*, thk. Omer Fâruk et-Tabbâ' (Beyrut: Dâru'l-Erkâm, 1997), 1/350.

Mütenebbî diğer bir şiirinde, Seyfûddeve'den (öl. 356/967) sonra saray şairliğini yaptığı Kâfûr el-İhşîdî'ye (öl. 357/968) hitaben söylediği bir methiyesinde şu beyte yer vermiştir: [Hafif]

وإذا الحلم لم يكن في طباع
لم يحلم تقادم الميلاد

Eğer kişinin karakterinde yoksa hilm, doğumun gelmesi onu kılmaz halim.³⁸

Kasidenin şerhinden anlaşıldığı kadarıyla Kâfûr el-İhşîdî iki taraf arasında yaşanan bir tatsızlıkta olgun bir davranış sergilemiştir. Mütenebbî onu methederken hilm sıfatını öne çıkarmak istemiştir. Hilm, kötü bir davranışa iyi bir şekilde mukabele etmek anlamında bir sıfattır. Kendisine yapılan haksızlık durumunda kişinin, misliyle karşılık vermek elinden geldiği halde sakin ve soğukkanlı davranış sergilemesine hilm denilmiştir. Yoksa gücü yetmediği için karşılık verememesi hilm kabul edilmemiştir. Kaynaklarda hilm sıfatının sonradan öğrenilerek kesbedilen bir erdem değil, yaratılıştan gelen bir mizaç olduğu hususunda şair Mütenebbî'nin yukarıdaki şiiri referans alınmıştır.³⁹ Bu örnekte şairin ahlak felsefesindeki tutumunu methiye bağlamında dile getirdiği görülür. Hilm gibi bir erdem, kişinin ruhuna ekilmiş bir fitrat seciyesi değilse sadece doğmuş olması ona bu seciyeyi kazandıracak değildir.

Mütenebbî'nin öveceği kimsenin taşıdığı özelliklerinin karakterinden kaynaklandığını ifade etmesi anlaşılan onun bir klişesi halindedir. Zira benzer üslupta bir beyti daha önce-sinde de Seyfûddeve için sarf etmiştir: [Kâmil]

لأن حلمك حلم لا تكلفه
ليس التكل في العينين كالكل

Zira senin hilmin tekellüfsüz bir hilmdir. Göze sürme çekmek kara gözlü olmak gibi değildir.

Yine Mütenebbî'nin Seyfûddeve'yi methettiği diğer bir şiirinde aynı klişe yerini söyle almıştır: [Tavîl]

وكل يرى طرق الشجاعة والندى
ولكن طبع النفس للنفس قائد

Herkes cesaret ve cömertliğin peşinde. Hâlbuki buna karar veren karakterdir.⁴⁰

Şair İbnu'l-Mukrî (öl. 837/433) hikemiyat bir araya getirdiği epey uzun kasidesinde Mütenebbî'nin sözlerini âyetten iktibasta bulunarak mana bakımından teyit etmektedir: [Tavîl]

والحلم طبع فلا كتب يجود به
لقوله خلق الإنسان من عجل

³⁸ Ebü't-Tayyib Ahmed b. el-Hüseyn b. el-Hasen b. Abdissamed el-Cu'fi el-Kindî el-Mütenebbî, *Şerhu Divâni'l-Mutenebbî*, haz. Abdurrahmân el-Berkûkî (Mısır: Muessesetu Hindâvî, 2014), 401.

³⁹ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fûnûni'l-edeb*, thk. Ali Bûmâhim (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.), 6/45.

⁴⁰ Abdurrahmân el-Berkûkî, *Şerhu divâni'l-Mutenebbî* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.), 1/279.

Hilm, mizaç meselesidir; kesbin vereceği bir şey değil. Zira Allah şöyle demiştir: İnsanı acele üzere yaratmıştır.⁴¹

Arap edebiyatı kaynaklarında karakterin yaratılış meselesi olduğuna dair benzer içerikte beyitler karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Ebû Hâtim'e (öl. 255/869) nispet edilen şu beyitte hilm yerine لبيب/zekî olmak söylenmiştir: [Vâfir]

إِذَا مَا الْمَرْءُ لَمْ يُوَلَّدْ أَبِيًّا فَلَيْسَ اللَّبُّ عَنْ قَدَمِ الْوَلَادِ

Eğer kişi zeki olarak doğmamışsa zekâ doğumla gelen bir şey değildir.⁴²

Arap edebiyatı kaynaklarının aktardığına göre bedevi bir kadın çölde yalnız başına duran bir kurt yavrusuna rastlamıştır. Annesi tarafından terk edildiği yahut kaybolduğu zamanıyla kadın yavruya acımış ve onu evine götürmüştür. Ahırlarında yavruları olup onları emziren bir koyun vardır. Kadın kurt yavrusunu koyunun altına götürür ve onu emzirmesini ister. Koyun annelik şefkatiyle olmalı ki yavru kurdu kendi yavrusu gibi besler. Kurt haliyle bir süre sonra büyür ve kendisini emziren ve annelik yapan koyunu parçalayıp yer. Ahıra gelen kadın manzarayı görünce kurdun vefasızlığı karşısında şu şiiri söyler:

فَرَسَتْ شَوْهِيَّ وَفَجَعَتْ طِفْلًا وَنِسْوَانًا وَأَنْتَ لَهُمْ رَبِيبٌ
نَشَأَتْ مَعَ السِّخَالِ وَأَنْتَ طِفْلٌ فَمَا أَدْرَاكَ أَنْ أَبَاكَ ذَنْبٌ
إِذَا كَانَ الطِّبَاعُ طِبَاعَ سُوءٍ فَلَيْسَ بِمُصْلِحٍ طَبْعًا أَرِيبٌ

Koyuncuğumu parçaladın, çocuk ve kadınları perişan ettin, hâlbuki evlatlığıydın sen onun.

Sen küçük bir çocukken keçi yavrularıyla beraber yetiştin, sen babanın bir kurt olduğunu nereden de bildin.

Eğer karakter kötü bir karakter ise onu ıslah edecek bir akıl sahibi yoktur.⁴³

Bazı şairler de karakter olgusunu salt hiciv maksatlı kullanmışlardır. Onlara göre hedef aldıkları kişilerin kötü oluşları sonradan hâsıl olan arizi bir durum değil, yapıları gereğidir. Böyle bir üslubu hiciv şiirinde usta İbnü'r-Rûmî'de (öl. 283/896) sıklıkla görürüz: [Kâmil]

مَلِكُ النِّفَاقِ طِبَاعُهُ فَنَتَعَلَّبْنَا وَأَبَى السَّمَاخَةَ لَوْمَةٌ فَاسْتَكَلَّبْنَا

İkiyüzlülük onun karakteri olmuş da tilkileşmiş. Alçaklığı da cömertlikten yüz çevirmiş ve köpekleşmiş.⁴⁴

⁴¹ Ahmed b. Muhammed eş-Şirvânî, *Nefhatu'l-Yemen fî mâ yezûlu bizikrihi's-şecen* (Mısır: Matbaatu't-Tekaddumu'l-İlmiyye, 1324), 148.

⁴² Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd, *Ta'likun min emâli İbn Düreyd*, thk. Mustafâ es-Senûsî (Kuveyt: el-Meclisu'l-Vatani li's-Sekâfeti ve'l-Fünûn, 1984), 202.

⁴³ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Mustaksâ fî emsâli'l-Arab* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1987), 1/233.

⁴⁴ Ebü'l-Hasen Alî b. el-Abbâs b. Cüreyc el-Bağdâdî İbnü'r-Rûmî, *Dîvânu İbni'r-Rûmî* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2002), 203.

Şair, diğer bir şiirinde hicvettiği şahsın cimri oluşunu şöyle karikatürize eder: [Vâfir]

رَأَيْتُ الْمَطْلَ مَيْدَانًا طَوِيلًا يَرُوضُ طِبَاعَهُ فِيهِ الْبَجِيلُ

Sözünde durmamayı uzun bir meydan gibi gördüm. Cimri, bu meydanda onun karakteri ile müsabakaya giriyordu.⁴⁵

Mütenebbî bir şiirinde şairliğini övmek için irticali/doğaçlama bir şekilde rahat ve serbest hiç zorlanmadan şiir söyleyebildiğini ifade etmiştir. Ona göre kendisi içinden geldiği gibi tabii bir şekilde şiir söylerken rakipleri ise güzel bir şiir söyleyebilmek için zihindeki imge ve kelimelerle boğuşup dururlar ve uykusuz kalırlar: [Basîl]

أَنَا مِلءُ جُفُونِي عَنْ سُورِ دَهَا وَيَسْهَرُ الْخَلْقُ جَرَاهَا وَيَخْتَصِمُ

Ben aklımdan geçenleri takmadan deliksiz uyku çekerim. Başkaları manalar ile boğuşur da uykusuz kalır.⁴⁶

Çekişmeli ve sürtüşmeli bir hayat geçiren İbnu'r-Rûmî'nin şu şiirinde değerli karaktere sahip olan insanlara karşı feleğin yaptıklarını şöyle dile getirir: [Vâfir]

رَأَيْتُ الدَّهْرَ يَرْفَعُ كُلَّ وَغْدٍ وَيَخْفِضُ كُلَّ ذِي شَيْمٍ شَرِيفَةٍ
كَمَثَلِ الْبَحْرِ يَغْرُقُ فِيهِ حَيٌّ وَلَا يَنْفَكُ تَطْفُو فِيهِ جَيْفَةٌ
أَوْ الْمِيزَانَ يَخْفِضُ كُلَّ وَافٍ وَيَرْفَعُ كُلَّ ذِي زَنَةِ خَفِيفَةٍ

*Gördüm ki felek her sefili yükseltir, karakteri yüce olanı da indirir.
Aynı deniz gibi. Canlı olan onda boğulur, leş ise hep üstünde kalır.
Yahut terazi gibi. Ağırlığı olan aşağıda, bomboş olan da yukarıda.⁴⁷*

Klasik Arap şiirinde bu başlık altında derlenmesi mümkün olan pek çok beyit bulunmaktadır. Bu beyitler birbirinin hemen hemen tekrarı mahiyetindedir. Bu yüzden karakter olgusunun Arap şiirinde sıklıkla başvurulan bir motif ögesi olduğu söylenebilir. Çalışmayı gereksiz yere uzatmamak sadece birkaç beyte daha yer vererek başlığı bitirmek uygun olacaktır:

وَمَنْ يَبْتَدِعْ مَا لَيْسَ مِنْ خَيْمِ نَفْسِهِ يَدْعُهُ وَيَعْلِبُهُ عَلَى النَّفْسِ خَيْمِهَا

Kim sahip olmadığı bir mizaçla görünmeye çalışırsa da asıl karakteri ona galip gelecektir.⁴⁸

مَنْ تَحَلَّى شَيْمَةً لَيْسَتْ لَهُ فَارَقَتْهُ وَأَقَامَتْ شَيْمَتَهُ

Kim içinden gelmeyen bir kişiliğe sahip olmaya çalışsa, sözde kişilik onu terk edecek ve karakteri hükmünü icra edecektir.⁴⁹ [Remel]

⁴⁵ Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî, *Dîvânu'l-meânî* (Beyrut: Dâru'l-Cil, ts.), 1/155.

⁴⁶ Abdülazîz ed-Desûkî, *Ebu't-Tayyib el-Mütenebbî şâiru'l-urubetî ve hakimu'd-dehri* (Beyrut: Dâru'l-Fâris, 2006), 250.

⁴⁷ Ebû Mansûr es-Seâlibî, *el-Muntehal*, thk. Ahmed Ebû Alf (İskenderiyye: y.y. 1936), 203.

⁴⁸ İbn Abdîrahbîh, *el-İkdu'l-ferîd*, 2/319.

⁴⁹ Ukberî, *Şerhu dîvâni Ebi'-t-Tayyib el-Mutenebbî*, 2/366.

3. Sosyal İlişkilerde Tabii olmak

Arap edebiyatçıları Müslüman toplumda sosyal ilişkilerin selametli bir şekilde devam-
lılığı için kardeşlik, dayanışma ve yardımlaşma gibi konularda pek çok tavsiyeyi edebi form
içerisinde sunmuşlar, konu çerçevesinde anektod ve şiirlere yer vermişlerdir. Onların üze-
rinde önemle durdukları ve yeri geldikçe hatırlatmak istedikleri bir husus da konumuz olan
tabiiilik olgusudur. Yapmacık davranışlardan uzak durmak, göstermelik ve zorlama samimi-
yetlere itibar etmemek ve saygı ve sevgide hissedilenden daha fazlasını göstermeye çalışma-
mak yahut beklememek gibi noktalara dair sözler söylemişlerdir.

Ebû Zeyd es-Seâlibî (öl. 875/1471), edeb-âdâb rehberi olarak kaleme aldığı eserinde
تَكَفُّتُ الْإِعْتِزَارِ بِلَا زَلَّةٍ، كَتَكَفُّفِ الدَّوَاءِ بِلَا عِلَّةٍ *Hata olmadan özür dilemek, hastalık olmadan ilaç almak*
gibidir sözüyle, özür dilemek gibi evrensel bir erdemin dahi yapmacık olabileceğini veciz bir
dille hatırlatmıştır.⁵⁰ Şiirleriyle çalışmanın adeta omurgasını oluşturan Mütenebbî ise bir şii-
rinde üzümlü ağlamak gibi beşeri bir olgunun dahi özde-sözde suretleri olabileceğini şöyle
ifade eder: [Vâfir]

إِذَا إِشْتَبَكْتُ دُمُوعَ فِي خُدُودِ
تَبَيَّنَ مَنْ بَكَى مِمَّنْ تَبَاكَى
فَأَمَّا مَنْ بَكَى فَيَذُوبُ شَوْقًا
وَيَنْطِقُ بِالْهَوَى مَنْ قَدْ تَبَاكَى

*Yanaklarda gözyaşları sicim sicim düşerken kimin ağladığı, kimin ağlıyormuş gibi
yaptığı belli olur.*

*Gerçekten ağlayan hasretinden eriyip gider; aşktan bahseden ise ağlıyormuş gibi
yapandır.⁵¹*

Şiirlerine muhtelif ilmi kaynaklarda atıfta bulunulan İmam-ı Şâfi'ye nispet edilen şu
beyitler, sosyal ilişkilerde tabii olmaya vurgu yapmaktadır: [Tavîl]

إِذَا الْمَرْءُ لَا يَرَعَاكَ إِلَّا تَكَلَّفًا
فَدَعُهُ وَلَا تُكْثِرْ عَلَيْهِ التَّأْسُفًا
إِذَا لَمْ يَكُنْ صَفْوُ الْوَدَادِ طَبِيعَةً
فَلَا خَيْرَ فِي وَدَّيْجِيءٍ تَكَلَّفًا

*Eğer kişi seni samimi bir şekilde sevmiyorsa bırak onu; üstüne çok da üzülme.
Eğer muhabbetin samimiliği doğal değilse, zorla gelen sevgiden hayır gelmez.⁵²*

Şair İbnu'r-Rûmî kişinin sevdiği kişilerin özelliklerini anlatırken abartıya kaçmadan,
mübalağa yapmadan sade ve doğal olmayı şöyle anlatır: [Mütakârib]

فَأَنَّكَ إِنْ تَغَلَّ تَغَلُّ الطَّنُونِ
نُ فِيهِ إِلَى الْأَمَدِ الْأَبْعَدِ
إِذَا مَا وَصَفْتَ أَمْرًا لِأَمْرِي
فَلَا تَغَلُّ فِي وَصْفِهِ وَأَقْصِدِ
فَيَنْقُصُ مَنْ حَبِثُ عَظْمَتِهِ
لِفَضْلِ الْمَغِيبِ عَلَى الْمَشْهَدِ

⁵⁰ Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf es-Seâlibî, *Lübâbu'l-âdâb* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997), 52.

⁵¹ Beyâr Selîm Fed'ûs, *Hikemu âyâtin fi felsefeti'l-hayât* (Beyrut: Dâru'l-Fârâbî, 2016), 52.

⁵² Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *Dîvânü'l-İmâmi's-Şâfi'i*, yh. Muhammed İbrâhîm Selîm (Kahire: Mektebetu İbn Sînâ, ts.), 141.

*Birine ait bir işi vafettiğin zaman onun vafında aşırı gitme orta yollu o
Eğer aşırı gidersen zanlar da onda olabildiğince aşırı gider
Hayali olan, göz önündekinden daha fazla olduğu için yücelttiğin yerde nâkıs-
ştır.⁵³*

Bu başlık altında yer verdiğimiz pasajlarda görüldüğü gibi Arap edebiyatçıları sosyal ilişkilerin sağlam bir dostluk zeminine oturması için samimi olmanın önemine atıfta bulunmuşlardır.

Sonuç

Bu çalışmada çoğunluğu şiir olmak üzere, Arap edebiyatından ahlâki tutumlarda doğal olmanın önemine dair söylenmiş sözlerden dikkat çeken örnekler bir araya getirilmiştir. İlk olarak ahlakın yaratılışla ilişkisine vurgu yapan şiirlere yer verilmiştir. Başta Mütenebbî ve felsefi şiirlerinde onun takipçisi olan Maarrî gibi şairler, davranışlara kaynaklık eden ahlâki eğilimlerin yaratılışta vaz edildiğine ve dolayısıyla sonradan edinilmeye çalışılan bazı huyların yapmacık olacağına dair şiirler söylemişlerdir. Aslında bu eğilimdeki şairlerin sözleri, ahlâkın yaratılışla ilgili olduğu yönündeki bazı bazı âyet ve hadislerle uyumaktadır. Dolayısıyla söz konusu düşünce çerçevesinde şiir inşâ eden şairlerin teolojik metinlerden ilham aldığı söylenebilir. Ancak diğer bazı edebiyatçılar da ahlâkın tabii oluşu düşüncesini kabul etmekle beraber akla behemehâl gelen irade vurgusunda bulunmayı da ihmal etmemişlerdir. Makalede özellikle Maarrî'nin daha ziyade ahlâk-yaratılış ilişkisi kurmaya çalıştığına dikkat çekilmiştir. Bunun, şairin karamsar mizacıyla ilişkili olduğu söylenebilir. Öte yandan makalede ahlâki tutumların fitrattan geldiği vurgusu birçok şair tarafından medih ve hiciv amacıyla kullanılmıştır. Buna göre şair, sevdiği yahut sevmediği kişilerin davranışlarındaki güzellik yahut çirkinliği fitrata hamlederek yaratılıştan güzel-çirkin imasında bulunur. Bu suretle fitrat vurgusu aynı zamanda edebiyatçıların sıklıkla başvurmuş olduğu edebi bir motif halini almıştır. Çalışma klasik Arap edebiyatı kaynaklarında, dostlukların sağlam ve devamlı bir zemine oturması için tarafların tekellüften uzak samimi ve sade olması gerektiği yönünde birkaç tavsiye içerikli edebi malzemeyi bir araya getirmiştir. Son olarak ifade etmek gerekirse; Klasik dönem Arap edebiyatçılarından bazıları, kişinin karakterinin asıl olduğunu, ahlakın eninde sonunda galip geldiğini vurgulayarak içinden geldiği gibi net tavırlar sergilemenin övgüsünden bahsetmişlerdir. Şiirde ve ahlakta tabii olmanın iyi bir insan olmanın gereği olduğunu defalarca dile getirmişlerdir. Överken ve yererken sıklıkla *karakter* vurgusunda bulunmaları bunun zaman içerisinde klişeleşmesine neden olmuş ve şiire renk katan bilindik bir motif halini almıştır.

⁵³ Ahmed Gabeş, *Mecmau'l-hikem ve'l-emsâl fi'ş-şîri'l-Arabî* (Şam: Dâru'r-Reşid, 1985), 57.

Kaynakça

- Advânî, Ebû Advân Hursân b. Muharris b. el-Hâris b. Sa'lebe. *Divânu Zi'l-İsba' el-Advânî*. thk. Abdolvahhâb Muhammed Alî el-Advânî. Musul: Matbaatu'l-Cumhûr, 1973.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. nşr. Şuayb el-Arnâvûd. 45 Cilt. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 2001.
- Ahmed, Nureddîn. "Moral Values in The Poetry of Babul Adab of Kitabul Hamâsah". *International Journal of Current Research* 9/9 (Eylül, 2017), 58329-58332.
- Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl. *Divânu'l-meânî*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cil, ts.
- Berkûkî, Abdurrahmân. *Şerhu divâni'l-Mutenebbî*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- Cebbâr, Salâh Hassûn. "el-Emsâlu fî kitâbi hayâti'l-hayevânî'l-kubrâ li'd-Demîrî: Dirâset edebiyye". *Mecelletu'l-Kâdisiyye fî'l-Âdâbi ve'l-Ulûmi't-Terbeviyye* 3-4/6 (2007), 129-149.
- Dârekutnî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed. *es-Sünen*. thk. Şuayb el-Arnâvûd. 5 Cilt. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 2004.
- Desûkî, Abdülazîz. *Ebu't-Tayyib el-Mütenebbî şâiru'l-urubetî ve hakîmu'd-dehri*. Beyrut: Dâru'l-Fâris, 2006.
- Ebü't-Tayyib Ahmed b. el-Hüseyn b. el-Hasen b. Abdissamed el-Cu'ff el-Kindî el-Mütenebbî, *Şerhu Divâni'l-Mutenebbî*, yh. Abdurrahmân el-Berkûkî. Mısır: Muessesetu Hindâvî, 2014.
- Fâhûrî, Temîm. "el-Fedâilu'l-ahlâkiyye fî's-şî'ril'-Arabiyyi'l-Câhilî". *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10/19 (Bahar 2020), 421-446.
- Fed'ûs, Beyâr Selîm. *Hikemu âyâtin fî felsefeti'l-hayât*. Beyrut: Dâru'l-Fârâbî, 2016.
- Gabeş, Ahmed. *Mecmau'l-hikem ve'l-emsâl fî's-şî'ri'l-Arabî*. Şam: Dâru'r-Reşîd, 1985.
- Haddâd, Zâfir. *Zâfir el-Haddâd: Şâirun Mısırî mine'l-Asri'l-Fâtımî*. thk. Huseyn Nassâr. Mısır: el-Hey'etu'l-Misriyyetu'l-Âmme li'l-Kitâb, 1975.
- İbn Abdirabbih, Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed. *el-İkdu'l-ferîd*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1404.
- İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen. *Ta'likun min emâli İbn Dureyd*. thk. Mustafâ es-Senûsî. Kuveyt: el-Meclisu'l-Vatanî li's-Sekâfeti ve'l-Fünûn, 1984.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *Mukaddimetu İbn Haldûn*. thk. Abdullâh Muhammed ed-Dervîş. 2 Cilt. Şam: Dâru'l-Belhî, 2004.
- İbn Kuteybe, Abdullah b. Muslim ed-Dineverî. *Uyûnu'l-Ahbâr*. 4 Cilt. Mısır: Dâru'l-Kutubi'l-Misriyye, 1925.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî. *Lisânu'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1414.
- İbnü'r-Rûmî, Ebû'l-Hasen Alî b. el-Abbâs b. Cüreyc el-Bağdâdî. *Divânu İbni'r-Rûmî*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2002.
- Kâmil, İsrâ Târık. "el-Kiyemu'l-ictimâiyye ve'l-ahlâkiyye fî şî'ri Mâlik b. er-Rayb". *Mecelletu'l-Âdâb* 117 (2016), 299-320.
- Koca, Suat. "Ahlak Kavramı Üzerine Etimolojik ve Semantik Bir Araştırma". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 57/2 (2016), 121-135. DOI: 10.1501/llhfak_0000001455
- Koca, Suat. "Hadis Rivayetlerinde Ahlak Kavramı: Literal-Semantik Bir Analiz". *İslami Araştırmalar* 27/2 (2016), 173-182.
- Maarrî, Ebû'l-Alâ' Ahmed b. Abdillâh b. Süleymân. *el-Lüzûmiyyât*. thk. Ömer et-Tabbâ'. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Erkâm, 2000.
- Mefkûde, Sâlih. "el-Kiyemu'l-ahlâkiyye li'l-Arabî min hilâli's-şî'ri'l-câhilî". *Mecelletu'l-Ulûmi'l-İslâmiyye* 1/1 (Kasım 2001), 183-196.
- Merîsî, Nedâ bint Muhammed. "el-İffetu fî şî'ri Hatafâ". *Filoloji* 74 (2020), 57-82.
- Molacı, Melike. "Herakleitos'un Êthos'u: Marcus Aurelius'un Daimôn'u". *Felsefi Düşün Dergisi* 13 (Ekim 2019), 229-254.
- Mustafâ, Mûnisî - Muhammed, Ubeydullâh. *el-Kiyemu'l-ahlâkiyye ve cemâliyyetuhâ fî's-şî'ri'l-Câhilî Muallaktu Zuheyr b. Ebî Sulmâ*. Cezayir: Ebû Bekir Belkâ Üniversitesi, Edebiyat ve Dil Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

- Mutayrî, Ahmed Hamed. "es-Sıdku ve'l-kezib fî şî'ri Beşşâr b. Burd: Medhalun tahlîlî". *Mecelletu'd-Dirâsâtî'l-Lugaviyye ve'l-Edebiyye* 3 (Aralık 2018), 134-151.
- Mütenebbî, Ebû't-Tayyib. *Dîvânu'l-Mutenebbî*. Beyrut: Dâru Beyrût, 1983.
- Nikolaidê, Anna. *Apopseis Pepi Arhistotelikes Êthikês*. 5th Interdisciplinary Conference on Philosophy and Cosmology: in celebration of the 2400th anniversary from Aristotle's birth: Volume of Proceedings.
- Nüveyrî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî. *Nihâyetü'l-ereb fî fûnûni'l-edeb*. thk. Ali Bûmâhim. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- Özturan, Hümeýra. *Ahlak Felsefesinin Temel Problemleri Seçme Metinler*. Ankara: İlem Kitaplığı, 2015.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal. *Muhâharâtü'l-üdebâ' ve muhâverâtü's-şu'arâ' ve'l-bülegâ'*. 2 Cilt. Beyrut: Şeriketu Dâru'l-Erkâm, 1420.
- Seâlibî, Ebû Mansûr. *el-Muntehal*. thk. Ahmed Ebû Alî. İskenderiyye, y.y., 1936.
- Seâlibî, Ebû Mansûr. *Tahsînu'l-kabîh ve takbîhu'l-hasen*. thk. Şâkir el-Âşûr. Irak: İhyâu't-Turâsî'l-İslâmî, 1981.
- Seâlibî, Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf. *Lübâbu'l-âdâb*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997.
- Şâfiî, Muhammed b. İdrîs. *Dîvânu'l-İmâmi's-Şâfi'î*. yh. Muhammed İbrâhîm Selîm. Kahire: Mektebetu İbn Sînâ, ts.
- Şâviş, Hâmid Sa'd Alî Hadracî. "ed-Da'vetu ilâ mekârimi'l-ahlâk fî şî'ri Mahmûd el-Verrâk", 557-618. https://jlt.journals.ekb.eg/article_21943_e2210463894208842ed9504daea428c8.pdf (Erişim: 17 Ağustos 2021).
- Şerârî, Abdülazîz Muhammed Uveyd. *el-Emsâl fî kitâbi'l-hayevân: Dirâsetun fenniyye beyâniyye*. Mute: Mute Üniversitesi, Lisansüstü Öğretim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Şihrî, Abdurrahmân b. Maâda. *eş-Şâhidu's-şî'rî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Riyad: Mektebetu Dâri'l-Minhâc, 1429.
- Şirvânî, Ahmed b. Muhammed. *Nefhatu'l-Yemen fî mâ yezûlu bizikrihi's-şecen*. Mısır: Matbatu't-Tekaddumu'l-İlmiyye, 1324.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 24 Cilt. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 2000.
- Tevhîdî, Ebû Hayyân Alî b. Muhammed b. Abbâs. *Ahlâku'l-vezîrayn*. thk. Muhammed b. Tâvî. Beyrut: Dâru Sâdir, 1992.
- Ukberî, Ebü'l-Bekâ Muhibbüddîn Abdullâh b. el-Hüseyin b. Abdillâh. *Şerhu dîvâni Ebi't-Tayyib el-Mutenebbî*. thk. Ömer Fâruk et-Tabbâ' 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Erkâm, 1997.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-mufessirûn*. 2 Cilt. Kahire: Mektebetu Vehbe, ts.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *el-Mustaksâ fî emsâli'l-Arab*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1987.